

Lublin-Volyn culture. The first phase is represented by a great amount of objects and finds. Pits are situated in two gatherings. Ceramics is made of well mixed paste with a touch of very small pieces of fire-clay (prevailing) and sand. Its surface is dark grey, sometimes brown, polished in most of cases, and flat. There are conic dishes with upright or hardly prominent walls, bowls with global bodies and of type of conic dishes on trays, vases, and amphorae. Against a background of widening of range of vessels their ornamentation becomes more monotonous: relief juts of the edge of a rim and in the centre of a body. However, drawings made with white paint appear. Burials 1, 2 and 5 containing vessels analogous to that found at the settlement are referred to this phase. Buried were flexed on their right or left side with their heads oriented to the south.

The second phase is represented by the half-dugout of 1973, pits 37/1973 and 1/2004. The vessels technologically do not differ the ones of the previous phase, but here dishes dominate, there are also vases and amphorae, for instance an amphora with handles on the rim, a fragment of a tip of dart with a haft.

Consequently, 1) settled objects and burials belong to separate phases of development of Malyska and Lublin-Volyn cultures; 2) objects and finds of Ib phase of Malyska culture represent the first early site in the Western Volyn region; 3) the fact that 2/2005 pit of Malyska culture was overlapped by 7/2005 pit of Lublin-Volyn culture testifies, that Malyska culture is earlier than Lublin-Volyn one, and allow the author to deny N.A. Peleshchyshyn's opinion about later position of Kostyanets stage against Zymne-Lendel culture; 4) as planigraphy of the complexes shows, quite a big part of ostanets remains not researched.

К.П. Бунтян

ПІДКАРПАТСЬКА КУЛЬТУРА ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Здійснено аналіз концепцій підкарпатської культури, висунених у 1970-і рр. І.К. Свешніковим та Я. Махніком, а також проблеми епішнурового горизонту пам'яток Верхньої Наддністрянщини і північно-західного Поділля.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, північно-західна територія України, підкарпатська культура шнурової кераміки, епішнуровий горизонт пам'яток

1974 р. вийшла відома монографія І.К. Свешнікова, яка закрила певною мірою прогалину у відтворенні етнокультурної ситуації на північно-західних просторах України по занепаду там старих ранньоземлеробських культур (трипільська, лійчастих кубків). Виразом змін, що сталися о тій порі, була поява носіїв культури кулястих амфор (ККА) на Волині та Поділлі і підкарпатської культури шнурової кераміки (ПК) у Верхній Наддністрянщині (Свешніков 1974). У тій праці дослідник вперше і востаннє виклав аргументацію своєї концепції ПК, надалі підтверджуючи її незмінність у відповідних розділах колективних узагальнюючих праць (Археологія 1985, с. 375—391¹; Археологія 1990, с. 49—74). Так концепція І.К. Свешнікова, концентровано виражена в періодиза-

ції і пов'язаному з нею просторовому розвитку ПК, стала хрестоматійною в українській археології, і на неї орієнтувалися й орієнтуються донині дослідники при розв'язанні суміжних проблем — приміром, взаємодії культур, їхньої синхронізації та навіть походження деяких.

Парадокс полягає у тому, що позиція І.К. Свешнікова стосовно ПК була доволі оригінальною, а, просто кажучи, вразливою, на що одразу звернули увагу зарубіжні вчені. Не всі й українські археологи їй довіряли, але долали спричинений нею дискомфорт дещо механічно, не занурюючись у суть проблеми, що призводить до певних непорозумінь. Це й спровокувало звернення до теми ПК.

Концепція І.К. Свешнікова. І.К. Свешніков розглядав ПК як значне територіальне утворення, яке охоплювало простори на північ і північний схід від Карпат і було представлено чотирма локальними групами: краківсько-сандомирською, любачівською, верхньодністрянською та подільською, але головну увагу він

¹ Через якісь причини у цьому виданні вказівки пунктів на рис. 100, який ілюструє ПК, переплутано.

приділив двом останнім. Через це у свідомість українських археологів ПК увійшла як явище, пов'язане насамперед з територією України, що почасти справедливо, особливо зважаючи на самотність краківсько-сандомирської групи, яку розглядають як окремішню КШК. У розвитку кожної з груп — верхньодністрянської та подільської — вчений виділив, відповідно, три і два етапи, які відбивають формування й подальшу територіальну експансію ПК.

За І.К. Свешніковим, виникнення ПК сталося на невеликому просторі Верхньої Наддністрянщини і його репрезентують пам'ятки — курганні поховання і стійбища пастухів на болоті, локалізовані між Дністром і Стриєм (це три пункти у Львівській обл.: Кавсько насипи 1 і 2, Колпець кургани 8 і 10 і Кульчиці курган 3). Вони були полишені невеликою групою населення, можливо прибульцями зі степу, що жили ізольовано від сусідів — носіїв культури лійчастих кубків та пізнього Трипілля. Надалі вони розширили свої простори, зайнявши всю Верхню Наддністрянщину і північно-західне Поділля, що призвело до зникнення там свити старих культур — пізньотрипільської, лійчастих кубків і кулястих амфор — і ствердження нової (Свешніков 1974, с. 52—53, 155—158)².

Загалом І.К. Свешніков, як на той час, правильно вловив ритм культурних змін на західних просторах України, ув'язавши їх із розвитком матеріального комплексу та його територіальним поширенням і синхронізувавши події у Верхній Наддністрянщині, на північно-західному Поділлі, Західній Волині і ширше (Свешніков 1974, рис. 51). Однак, відаючи належне вченому, слід сказати, що в його концепції були й слабкі ланки.

На тлі попередніх розробок (Machnik 1966; Sulimirski 1968) наріжним каменем стало виділення І.К. Свешніковим першого етапу ПК, репрезентованого нечисленною групою пам'яток у Верхній Наддністрянщині зі своєрідним посудом — чашоподібним округлодонним та у вигляді кухлів (Свешніков 1974, с. 33—35, рис. 4). Дослідник вважав їх давніши-

² Не акцентуючи увагу на поглядах попередників, І.К. Свешніков, власне, підтримав гіпотезу 1930-х рр. Т. Сулімирського та Я. Пастернака про формування у Верхній Наддністрянщині КШК, можна сказати, на перехресті двох культурних імпульсів: дещо ранішого східного (як тоді називали, охрових могил) і пізнішого західного з керамікою саксонсько-тюрінзького типу. Зараз цю точку зору обстоює М. Бандрівський (2005).

ми за старожитності так зв. загальноєвропейського горизонту, з яким зазвичай і пов'язують початковий етап культури шнурової кераміки (КШК). Виходило, що пам'ятки першого етапу верхньодністрянської групи відбивають не тільки формування ПК, а й маркують один із осередків виникнення КШК загалом, адже з трансформацією того комплексу дослідник пов'язував появу речей, прикметних загальноєвропейському горизонту: амфори, кубки і сокири А-типів (Свешніков 1974, с. 45).

Якраз виділення цього етапу було скептично сприйнято науковою спільнотою — прямо (через заперечення) чи побічно (через ігнорування). Головні закиди стосувалися методичних засад — виокремлення пам'яток першого етапу ПК було здійснено на формальному ґрунті, себто не мало опертя в стратиграфії (Krzak 1976; Häusler 1977). Додам, що той формальний підхід був замішаний на примітивному еволюціонізмі, запозиченому в І.І. Артеменка. У логіці І.К. Свешнікова чітко простежується орієнтація на міркування І.І. Артеменка щодо виділення первинного ядра середньодніпровської культури (СДК). Підстави тотожні: архаїчні риси речового комплексу і відсутність розвинених типів в І.І. Артеменка (1967, с. 59), наявність речей з «доволі ранніми ознаками», немов не зовсім сформованими, нестійкими (круглодонна кераміка) чи архаїчними (відсутність розвинених типів знярядь та зброї) у І.К. Свешнікова (1974, с. 33, 161). Додатковим аргументом виступала наявність на таких пам'ятках речей культур лійчастих кубків і кулястих амфор, які, однак, прямо не були причетними до них.

Відтак, не маючи стратиграфічних підстав, І.К. Свешніков пішов за своїм колегою, і це попри те, що періодизація І.І. Артеменка, зокрема виділення першого етапу СДК, була вже розкритикована, бо якраз і перечила стратиграфічним даним (див.: Бунятян 2005; 2008а). Ясна річ, сумнівність першого етапу руйнує концепцію щодо місця і часу формування ПК.

Що стосується пізнього етапу ПК, то впадає в очі його разюча відмінність від попереднього (другого/третього залежно від групи): зовсім інший керамічний комплекс, поширення металевих речей та ін. (Свешніков 1974, рис. 11; 15—17; 19).

Таким чином, за спірної хронологічної позиції першого етапу і своєрідності заключного власне риси, які дозволяли відносити ПК до кола КШК (амфори, кубки, певні типи кам'яних і крем'яних сокир), обмежувалися,

по-перше, головню, другим етапом верхньодністрянської групи і лише частково заходили на Поділля. По-друге, ця, так би мовити, класична КШК лишилася недиференційованою в часі. Адже не всі такі комплекси підпадали під визначення загальноєвропейського горизонту КШК, як то твердив дослідник (Свешніков 1974, с. 161), та навіть навпаки — здебільшого не відповідали йому, себто були пізнішими.

Концепція Я. Махніка. Реакція на побудови І.К. Свешнікова не забарилась, і 1979 р. Я. Махнік оприлюднив свою періодизацію пам'яток Верхньої Наддністрянщини, розвинувши ідеї, що прозвучали в праці 1966 р., в якій вони розглядалися в межах любачівської групи КШК, а тепер — любачівсько-наддністрянської. Вчений спирався на логіку розвитку КШК загалом, себто на типологічні особливості матеріалу, підкріплені тут зрідка і стратиграфічними даними.

По-перше, Я. Махнік поділив пам'ятки регіону на два горизонти — шнуровий і постшнуровий, відсікши від ПК поховання, віднесені І.К. Свешніковим до пізнього періоду. Власне шнуровий горизонт складала поховання другого, за І.К. Свешніковим, етапу верхньодністрянської групи, а їхню відносну хронологію відбивали три фази (Machnik 1979, гус. 1). Цією групою вчений, власне, й обмежив пам'ятки КШК на цьому просторі України, хоча і вказав на незначне розширення її у бік північно-західного Поділля у третій фазі. Розглянемо це детальніше.

І.К. Свешніков відніс до раннього етапу ПК на Поділлі сім курганів (Свешніков 1974, с. 56, прим. 13)³. Із них два в Качанівці з «нетиповими» амфорами є явно пізнішими (Machnik 1979, гус. 1, 22). Із цих пам'яток слід виключити також дивну амфору з Новосілок-Ліських (верхів'я Західного Бугу), що походить з погано документованого кургану, розкопаного селянами (Sulimirski 1968, Pl. 5, 2), і не тільки через територіальну віддаленість. Подібні форми трапляються в нагірській культурі (Schreiber-Kalicz 1984, Taf. XLIII, 13), а побічною вказівкою на пізню позицію поховання може бути знайдений там крем'яний кинджал чи серп. Відтак, надійно з КШК на Поділлі можна пов'язати Коритне курган 1 і Сивки курган 1 у верхів'ях Горині та Лисичинці курган і Остап'є курган 5 у верхів'ях Збруча. Вони локалізуються, відповідно, на території волинського і по-

дільського угруповань ККА і відбивають чи то спроби шнуровиків прихопити цю територію, чи то якісь інші моменти. Дата кургану 1 Сивки (див. нижче) підтвержує, що його зведено в час панування там населення ККА.

Себто, за часів розвитку у Верхній Наддністрянщині ПК на Поділлі побутувала ККА, і вона була перепоною для просування населення ПК далі на схід і південний схід (Machnik 1979, s. 57). Власне близьким до такого розуміння ситуації був і І.К. Свешніков, наголошуючи на частковій синхронності другого етапу верхньодністрянської групи і першого подільської з ККА (1974, рис. 51, с. 165; 1990, с. 48, 56). Однак сьогодні має йтися радше про окремих зайд з кола КШК (і не обов'язково ПК) на Поділлі, аніж про виділення тут цілого її етапу.

За Я. Махніком, початок КШК у північно-східному Передкарпатті відбивали нечисленні пам'ятки, типологічно співставимі із загальноєвропейським горизонтом (фаза I), натомість появу локальної групи Кавсько-Колпець, яку І.К. Свешніков розглядав за вихідну у формуванні ПК, Я. Махнік розмістив на межі шнурового (кінець фази III) і постшнурового горизонтів. Хоча аргументація польського археолога стосовно позиції цієї групи теж ґрунтується на типологічних особливостях знахідок, вона є переконливішою, оскільки дослідник оперує конкретними даними, а не абстрактними зауваженнями на зразок «нерозвиненості» комплексу. Не оминув Я. Махнік увагою і певну подібність між посудом групи Кавсько-Колпець і середньодніпровської культури, хоча і припускав, що вона може бути випадковою (Machnik 1979, s. 61–62).

Сьогодні це не постає випадковим через дві обставини. По-перше, віднесені І.І. Артеменком до першого етапу середньодніпровської культури поховання з подібним посудом насправді відбивають її пізній період — час активного проникнення в Середню Наддніпрянщину катакомбного населення і взаємодію двох спільнот (Бунятян 2005), що тільки підтверджує правоту Я. Махніка у визначенні відносної хронологічної позиції групи Кавсько-Колпець. По-друге, зовсім не виключено, що поява такого посуду у Верхній Наддністрянщині була якраз і спровокована притоком сюди населення з Наддніпрянщини. Раніше про це сигналізували знахідки кубка середньодніпровської культури в кургані 2 Колоколин (Sulimirski 1968, Pl. 7, 7) та інші, менш виразні, зразки з Комарова курган 31, Лотатників курган 2 чи Крилосу Настасина Могила (Op. cit.,

³ Насправді, якщо орієнтуватися на ілюстрації І.К. Свешнікова (1974, рис. 13; 14, 6, 10), то до ранніх пам'яток подільської групи ним віднесено більше пунктів, але вони погано документовані, а речі типологічно не є однозначними.

Fig. 9, 2; Pl. 6, 3; Fig. 11, 1), а також з території Малополющі. Та після оприлюднення яскравого комплексу, що походив явно зі зруйнованого поховання середньодніпровської культури неподалік Любачова (Machnik, Pilch 1997), який немов став передвісником відкриття серії підкурганних поховань з рисами цієї культури на Люблінщині, рух середньодніпровців на захід постав цілком очевидно. Більше того, як вважає Я. Махнік, їхня поява на Сокальському кряжі змінила культурний «крайобраз», наслідком чого було формування змішаної синкретичної сокальської групи КШК (Machnik, Bagińska, Koman 2001; Bagińska, Machnik 2001, s. 54). Цей рух розпочався, очевидно, дещо раніше формування групи Кавсько-Колпець і пролягав через Волинь, де зафіксовано чимало його слідів у вигляді вкраплень уламків посуду середньодніпровської культури в матеріалах поселень, а окремі знахідки, мабуть, походять із поховань (Bunyatyan, Samolyuk 2009).

Другий горизонт Я. Махнік назвав постшнуровим. Він, за незначних уточнень, збігається з тим, який І.К. Свешніков означив як пізній етап ПК (третій/другий залежно від групи). Виведення цього горизонту за межі КШК було цілком логічним і через різочі відмінності від попереднього (див.: Свешніков 1974, рис. 11; 15—17; 19; Machnik 1979, гус. 1, 1—23), і через пізню позицію цих пам'яток, синхронних добі ранньої бронзи в Середній Європі. Це демонструє і поява металевих речей, майже невідомих у КШК і ККА. На відміну від І.К. Свешнікова, який усі культури з керамікою, оздобленою шнуром, за старою традицією відносив до КШК, Я. Махнік з 1960-х рр. почав розмежувати у Карпатському регіоні два горизонти культур: власне КШК і епішнурового кола. Що ж завадило епішнурові за часом і речовим комплексом пам'ятки Верхньої Наддністрянщини і Поділля назвати теж так, замінивши на термін «постшнурові»? Головним аргументом було побутування тут, поряд з іншими, подібного до КШК курганного обряду поховань, а також наявність зрідка амфор (Machnik 1979, s. 62—68, 70). Себто терміном «постшнуровий» наголошувалося на певному продовженні традицій КШК у цих регіонах і надалі⁴.

⁴ Найбільше порушують логіку розвитку речового комплексу, на що неодноразово вказував Я. Махнік, кілька випростаних поховань, виявлених у курганах Баличі 6, 7, 16, 19, у супроводі яких, з одного боку, є амфори КШК пізніх зразків, з іншого — металеві речі, прикметні епішнуровому горизонту. Це протиріччя ще можна було б здолати, розмістивши їх на ►

Таким чином, ПК у Я. Махніка постала в іншому вигляді, ніж у І.К. Свешнікова: 1) її формування пов'язувалося з появою носіїв найдавнішого горизонту КШК; 2) через відмежування від постшнурового горизонту скорочено вік ПК і намічено три фази в її розвитку; 3) територію обмежено, головню, Верхньою Наддністрянщиною; 4) завдяки уточненню хронологічної позиції групи Кавсько-Колпець показано зміни в цьому регіоні наприкінці ПК. Загалом же поділ пам'яток ПК на два горизонти — шнуровий і постшнуровий — не тільки випнув якісні розбіжності між ними, а й чіткіше окреслив культурну ситуацію на двох сусідніх просторах. Коли у Верхній Наддністрянщині побутувала ПК, Поділля займали носії ККА, а потому обидві території зайняла «постшнурова» культура. Розгляд її заслуговує на окрему увагу.

Пост/епішнуровий горизонт пам'яток території України в концепції Я. Махніка. Звуження хронологічних і територіальних меж ПК логічно вимагало дати якусь назву наступній культурі/культурам — постшнурового горизонту. Але Я. Махнік того попервах не зробив, сконцентрувавши увагу на строкатості цих пам'яток, відображеній у поховальному обряді, а також речовому супроводі. Вони демонстрували, з одного боку, продовження попередніх традицій (курганний обряд, амфори, можлива тяглість групи Кавсько-Колпець), а з іншого — появу нових. Новації в кераміці фіксувалися за появою посуду культури Хлопіце-Веселе, а також зразків, що тяжіють до кола карпато-дунайських культур, і доповнювалися металевими речами різного походження. Проаналізувавши чи не кожен комплекс, Я. Махнік фактично показав змішаний синкретичний характер «постшнурової культури» Верхньої Наддністрянщини й особливо Поділля, що був наслідком стику і навіть часткового змішання старих традицій з новими, що йшли з заходу (культура Хлопіце-Веселе) і півдня (карпато-балканський регіон) (Machnik 1979, s. 68; 1981).

Однак ці спостереження було принесено в жертву новій концепції межановицької культури. До неї Я. Махнік включив усі пам'ятки епішнурового горизонту північно-західних просторів України — городоцько-здовбицьку культуру на Західній Волині, а також постшну-

порубіжжі двох горизонтів, якби не крем'яні серпи. Їх Є. Лібера вважає характерними для стжижовської культури (Libera 2001, kat. 3, 77, 92), яка в епішнуровому колі займає пізнішу за інші культури позицію.

рові старожитності Верхньої Наддністрянщини та Поділля (Kadrow, Machnik 1997), спротивши таким чином культуротворчий процес на схід від Карпат. Оминаючи городоцько-здовбицьку культуру (див.: Бунятян 2008; Самолук 2009), вкажу, що розширення межановицької культури на Верхню Наддністрянщину й Поділля навряд чи має підстави. По-перше, цілком очевидними є розбіжності у поховальному обряді між вказаною культурою (грунтово-могильники) і епішнуровими Подністер'я (курганні поховання) та Поділля (курганні і в кам'яних гробницях або за поєднання цих рис). У цих поховальних традиціях цілком відчутним є спадок ПК (чи КШК загалом) і ККА. По-друге, не весь посуд — ще один важливий показник археологічної культури — можна пов'язувати з межановицькою культурою.

До прикладу. Виходячи з карти й ілюстрацій (Kadrow, Machnik 1997, рис. 1; 3, 16—21), до проявів протомежановицької фази зараховано на території України шість пунктів. Насправді їх можна звести до трьох, а то і двох, якщо зважити, що черпак зі Львова все ж тяжіє до ранньої фази. Адже циліндричні кубки із курганів Вікняни і Климківці не є притаманними ні цій фазі, ні межановицькій культурі загалом. Що ж до кургану 2 Старий Гвіздець, то, як пише Я. Махнік далі, знайдений там посуд демонструє риси кінця раннього бронзового віку закарпатських культур (Kadrow, Machnik 1997, s. 147). Виходить, у Верхній Наддністрянщині немає слідів протомежановицької фази. На Поділлі їх зафіксовано двічі: це черпак в курганному похованні Велика Плавуча у верхів'ях Серету і кухоль у кам'яній гробниці Берем'яни на лівобережжі Дністра⁵.

Чи побільшало проявів межановицької культури, починаючи з ранньої фази, коли її простори розширилися з-за Вісли далі на схід (Kadrow, Machnik 1997, порів. рис. 1 і 7)? Так, але то стосується, перш за все, межиріччя верхів'їв Дністра й Західного Бугу (Баличі курган 4, Колоколін поховання 1/1, Крилос випадкова знахідка), які зникаються з так званою почапською групою (Kadrow, Machnik 1997, s. 143—145, рис. 60) — таким собі фантомом, який ніколи не мав чітко визначених культурних рис, а також часових і територіальних меж (див.: Свешніков 1974, с. 71—79) і постає як данина першим спробам упорядку-

вання тут археологічних джерел. Якщо абстрагуватися від цього, то на Поділлі маємо один черпак межановицької культури, що супроводжував поховання в кам'яній гробниці аж біля Киселіва (Чернівецька обл.), і пару уламків кераміки на поселенні Незвисько (Івано-Франківська обл.). Себто ситуація тут не вписується в образ цієї культури, що й демонструє рис. 61 (Kadrow, Machnik 1997, s. 146)⁶. Водночас деякі із «межановицьких» пам'яток Поділля (кургани Буглів і Хоростків) фігурують так само як і наймолодші поховання в колі КШК (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 239).

Та все ж не викликає сумніву, що населення території Малопольщі, Західної Волині, Верхньої Наддністрянщини і меншою мірою Поділля розвивалося у тісному взаємозв'язку, а кордони певних угруповань змінювалися впродовж часу. Стимулятором тої взаємодії виступало, безперечно, населення Західної Волині, яке, тим не менш, Я. Махнік зробив лише тінню того процесу, знехтувавши двома обставинами.

По-перше, якраз на Західній Волині стався сплеск біфасіальної індустрії (одна з прикмет епішнурового часу), і витончені крем'яні вироби звідси, набувши престижного значення, стали бажаними для навколишнього світу. Констатуючи народження цієї індустрії саме на Західній Волині, Є. Лібера (Libera 2001, s. 80, 108), йдучи за Я. Махніком, пов'язує це з ранньою фазою межановицької культури, але насправді їх продукували в середовищі городоцько-здовбицької.

По-друге, в цей час на Західній Волині сформувався ще один осередок по виготовленню так само престижних речей, але металевих. Такий висновок напрошувався давно на ґрунті суто логічних міркувань. Йдеться про верболисті прикраси, насамперед ті, що найбільше відповідають цій назві, — з витисненим знизу реберцем. А. Точік, який виділив їх у третю групу, наголошував, що вони поширені, головню, на території України (Тошк 1963, s. 748). І з тих пір нічого не змінилося — вони ледь заходять на лівий берег Західного Бугу, маркуючи західні кордони волинських культурних угруповань. Але здебільшого їх виявлено на Західній Волині, хоча іноді

⁵ Ці й інші згадані тут комплекси проілюстровано: Sulimirski 1968; Свешніков 1974; Kadrow, Machnik 1997.

⁶ Сумнівним є віднесення до цього часу кургану 2 Мишків (Kadrow, Machnik 1997, рис. 61, 6). Насто-рожує випростана поза небіжчика і форма черпака (Ossowski 1892, s. 92—93, fig. 16), між іншим, з цілою ручкою. Вочевидь, не дарма ця пам'ятка не фігурує у І.К. Свешнікова.

і в дністерсько-подільських похованнях. Відтак, незалежно від того, звідки потрапила ідея верболистих прикрас на Західну Волинь, саме тут вона втілилась у самобутній варіант. І те не могло статися без власного металургійного чи металообробного осередку.

І.К. Свешніков волинські знахідки таких верболистих прикрас пов'язував зі стжижовською культурою (1974, с. 137—139), Я. Махнік — з нею чи синхронними їй пам'ятками (Machnik 1982, s. 89). Сьогодні є всі підстави пов'язувати їхню появу саме з городоцько-здовбицькою культурою⁷, у похованнях якої виявлено їх найраніші зразки. Йдеться про поховання у Ріпневі, яке І.К. Свешніков (1974, рис. 22, 1, 3—4) чомусь відніс до почапської групи, а Я. Махнік — до культури Хлопце-Веселе (Machnik 1982, гус. 1, 18—19). За новою систематикою польських дослідників воно потрапляє до ранньої фази межановицької культури, датованої близько 2200—2050 BC cal. Але, апелюючи до того, що такі прикраси є прикметними стжижовській культурі, Я. Махнік знайшов спосіб омолодити це поховання: мовляв, поєднання раннього черпака з пізніми прикрасами може свідчити про довше тривання рис ранньомежановицької фази на східних просторах на тлі Малопольщі (Kadrow, Machnik 1997, s. 143). Однак після суттєвих уточнень Є. Ліберою хронології поховань на ґрунті систематики крем'яних виробів ранню позицію верболистих зашниць підтверджено, і їх поповнило поховання в Озлієві (пор.: Свешніков 1974, рис. 46, 1—6; Libera 2001, s. 79—80). Наголошу, що обидві пам'ятки пов'язані з Волинню не лише територіально, а й через інший супровід — оздоблений в манері городоцько-здовбицької культури черпак (Ріпнів) і місцевого виробництва спис (Озліїв). Це підтверджує і щойно опублікований курган Махнувек 1 (Побузька улоговина), де такі прикраси виявлено в трьох похованнях — 1/1, 1/2 і 1/4 (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 116—118, гус. 87, 11—12; 89, 2, 10). Як зазначають автори, аналогію посудині (фрагментована) із поховання 1/2, слід шукати, як і верболистим прикрасам, у східній частині, себто, городоцько-здовбицькій культурі. Його дата (2200—2030 BC cal) вкладається в ранню фазу

⁷ Через певні зрушення в осмисленні пам'яток епішнурового горизонту і поповнення джерел систематика волинських поховань, себто розподіл їх І.К. Свешніковим між городоцько-здовбицькою і стжижовською культурами та почапською групою, має бути переглянута, але то окрема тема.

або щонайпізніше початок наступної (Op. cit., s. 191, 229—230, 239—240), а самі поховання поповнюють матеріали городоцько-здовбицької культури на лівобережжі Західного Бугу (див.: Свешніков 1974, с. 80). Додам, що перегляд культурної належності поховань з верболистими прикрасами в Торчинському могильнику (Libera 2001, s. 79), а також нові надходження (Самолук 2009, с. 28—29, рис. 5; с. 33, рис. 11, 1—3) цілком логічно підводять до висновку, що такі витвори могли бути етнографічною рисою носіїв городоцько-здовбицької культури, а не стжижовської, як то вважалося.

На можливість існування волинського металургійного осередку вказувала Н.В. Риндіна (1980). На жаль, дослідниця подала результати своїх спостережень сукупно та згідно культурних визначень І.К. Свешнікова, й ідентифікувати за її лабораторними номерами проаналізовані вироби з конкретними пам'ятками повністю не вдається. Поза тим зрозуміло, що найбільше виробів з усього простору наших епішнурових культур (43 із 77 проаналізованих) Н.В. Риндіна схильна пов'язувати з волинським осередком. Їх виготовлено з місцевої сировини (група I — Великий Мідськ) або з переплавленого лому (група III, в якій фіксуються «сліди» місцевої групи I і групи IV карпато-трансильванського походження). Що важливо, продукція цього осередку хоч і зводилася до виробництва дрібних речей, була доволі барвистою. Окрім верболистих прикрас прикметного для Волині типу, тут виробляли й простіший варіант — з розклепанам в листочок чи пластину одним кінцем (перша група, за А. Точіком), який був поширений в усіх культурах епішнурового прикарпатського кола і ширше, а також скручені з дроту тощо (див. також: Гошко 2010), а ще зняряддя — рибальський гачок із поселення Городок⁸ і стріла (скоріш, шильце) з поховання 3 Почапи⁹.

Якісь п'ять виробів з Волині віднесено В.Н. Риндіною умовно до «кавказької» («кубанської») групи, зокрема і верболисту прикрасу. То не є несподіваним, зважаючи на відомий скарб із Стубло, де трапилися такі прикраси разом із сокирою кавказького зразка (тип Фаскау). Цей скарб схильні сьогодні датувати 2000 і навіть 2200 BC cal (Batoга 2003, s. 33), що вписується в час ранньомежано-

⁸ Ще один виявлено пізніше на місці поруйнованого могильника Яструбичі 1 (Івановський і ін. 1998, с. 174—175, рис. 11, 12).

⁹ Ще одна подібна «стріла» відома з поховання 1 Зозів I (Свешніков 1974, рис. 38, 14).

вицької фази, але з тою різницею, що в ній немає таких прикрас.

Але попри зв'язки і впливи, а, вочевидь, і поповнення населення, ментальність мешканців дністрянського і подільського регіонів не змінювалася — воно продовжувало ховати небіжчиків під курганами чи в кам'яних гробницях, супроводжуючи їх, головню, циліндричними кубками.

Інші пропозиції. До ідеї Я. Махніка щодо самотності подільського регіону звернулися М. Бандрівський і Л. Крушельницька, запропонувавши виділяти на Поділлі передкомарівську групу пам'яток. Подано це як принципово новаторський погляд на історію цього регіону за доби ранньої бронзи, але якось поспіхом. Не зрозуміло, що дало авторам привід думати, що І.К. Свешніков буцімто об'єднав покутсько-західноподільські пам'ятки з волинськими (!) в локальну подільську групу ПК задля аргументації припущення про переростання КШК в комарівську культуру.

Ще більше дивує те, що очі на пізню хронологічну позицію подільської групи дослідникам відкрили радіокарбонні дати КШК і ККА, через що начебто утворився розрив між цими культурами і комарівською «приблизно в півтисячоліття» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212). Але ж у І.К. Свешнікова є ця поєднувальна ланка, хай і з невдалою назвою, — пізній етап ПК. Більше того, у вченого було досить аргументів, аби через синхронізацію з іншими культурами датувати цей етап, як тоді було прийнято, першою половиною II тис. до н. е. (Свешніков 1974, с. 167), себто передкомарівським часом. А в роботі 1990 р. вчений чітко розвів ПК за епохами, віднісши пам'ятки пізнього етапу до ранньої бронзи, і за ними слідувала тшинецько-комарівська культура (Археологія 1990, с. 59—88). Таким чином, має йтися не про ліквідацію якоїсь часової прірви, спричиненої буцімто недолугими побудовами І.К. Свешнікова, а про визначення хронології епішнурових пам'яток у зв'язку з подавленням КШК і ККА через впровадження радіокарбонних каліброваних дат.

Навряд чи справедливим є й докір Я. Махнікові, який начебто «найближче підійшов до потреби виділення передкомарівської групи», але не зробив того, бо «виокремлення цієї групи однозначно засвідчило б визнання за комарівською культурою повну окремішність походження і незалежність її розвитку від східнотшинецької» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 213). Я не в курсі поглядів Я. Махніка на цю проблему, але принаймні зараз він не заперечує гене-

тичний зв'язок комарівської культури з Нижнім Подунав'ям (Махнік 2004, с. 37).

Але суттєвішим є інше. Не дарма І.К. Свешніков відносив ці пам'ятки до шнурової культури, а Я. Махнік — до пост- чи епішнурової. У тому спільному корені «шнур» криється проста річ — у цій культурі добре відчутно спадок КШК: подібне облаштування поховань у курганах за незначної кількості поселень¹⁰, деякі форми кераміки та її оздоблення, кам'яні та крем'яні вироби. Зауважу, що принципових розбіжностей в оцінці цих пам'яток (аналогії та побудована на тому синхронізація певного кола культур і датування) між обома дослідниками не було, хоча Я. Махнік пішов далі в розробці цієї проблематики. І на тлі їхнього опрацювання цих джерел характеристика їх творцями «передкомарівської групи» є неповною, через що складається враження якоїсь окремішності цієї групи на тлі епішнурових пам'яток Поділля.

Проповідуючи ідею, що «на зміну общинам ККА на Покуття й західне Поділля з-за Карпат почали проникати носії зовсім іншої за генезисом культури..., яка була спорідненою з ранньобронзовими культурами Південних Карпат і Середнього Подунав'я» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212), дослідники лише висунули на перший план окремі елементи, давно, як вони самі вказують, підмічені Я. Махніком, але закривши очі на інші. Адже загалом спектр зв'язків цього населення був ширшим. Зокрема, не всі металеві речі, на яких акцентують увагу дослідники, пов'язані із Закарпаттям — до прикладу, вже згадані мідні/бронзові верболисті прикраси (третьої групи, за А. Точіком), а також золоті ірландського типу (курган Русилів, Межигірці).

Те саме стосується й кераміки. Дослідники захопилися за два «канфари» з Остап'є курган 3 і кам'яної гробниці 1 Попівці і перерахували низку культур карпато-дунайського регіону, де трапляється двохухий посуд (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 214, 216, 221, рис. 3, 1, 3), але не вказали жодного аналога. Він навряд чи там і знайдеться, бо ці посудинки синкретичні — вони є лише відлунням того світу. Маючи два вушка, вони, поза тим, дублюють форму черпаків епішнурових культур і оздоблені в тому ж стилі, на чому наголошував Я. Махнік.

¹⁰ Насправді це враження може бути хибним, бо слідів поселень відомо чимало. У моїй картотеці десь три десятки таких пунктів, але вони вимагають перевірки розкопками. Опубліковано рештки таких одиниць (Махнік, Tkaczuk 2003).

Насторожує залучення антропоморфних стел як свідчення зв'язків західноподільського регіону з Балкано-Дунайським та навіть Малоазійським за доби ранньої бронзи. По-перше, В.М. Даниленко, на якого посилаються автори (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 215), появу стел у Добруджі і Трансильванії пов'язував «з процесом розселення частини давньоаміських племен, що змішалися з Кемі-Обою, на Нижній Дунай і на Балкани» (Даниленко 1974, с. 83). Однак насправді має йтися про давніший час — добу енеоліту, коли було започатковано виготовлення цих оригінальних витворів і саме в степах Північного Причорномор'я, звідки ця ідея (може, разом з людьми) поширилася на інші простори. Власне так їх розглядає і М.С. Бандрівський (2005). Оскільки обидві статті видано в один рік, не зрозуміло, яких поглядів дотримується М.С. Бандрівський щодо походження і датування стел. У всякому разі, епішнуровий горизонт пам'яток можна орієнтовно синхронізувати з катакомбною і бабинською культурами (синхронізація з останньою, зокрема, підтверджується наявністю кістяної пряжки в кам'яній гробниці 8 Стрільче: Свешніков 1995, рис. 4, 23), а для них кам'яні стели не є прикметними.

Вражає, як запросто і без щонайменших застережень автори пересунули епішнурові пам'ятки Поділля десь на 700 р. вглиб віків, а стели (на тлі: Бандрівський 2005), навпаки, — приблизно на тисячу років ближче до наших днів, і так само запросто розбили їх на хронологічні групи, не маючи жодної дати С¹⁴ (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 215—216). Наголошуючи на «післяшнуровому» часі «передкомарівської групи», дослідники зробили її синхронною КШК, зокрема ПК (див. нижче) і краківсько-сандомирській. Адже П. Влодарчак датує останню не 2750 ± 90 BC cal, як твердять дослідники (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212), а приблизно 2750—2250 BC cal (Włodarczak 1998). Відтак, хронологічні розбіжності між цими групами зводяться лише до того, що «передкомарівське» існувало довше — до 2000 рр. до Р. Х. Власне поява «південних передкомарівців» на Поділлі не дуже відставала від колонізації цього краю населенням ККА. Воно з'явилося тут приблизно 2880 BC cal (Szmyt 1999, р. 69), а вже 2750/2700 — і «передкомарівське».

Але пропозиція львівських дослідників загострила ту проблему, що позначення різними назвами пам'яток доби ранньої бронзи Верхньої Наддністрянщини й Поділля — пізній етап ПК, пост- чи епішнуровий горизонт, межановицька культура, передкомарівська гру-

па — лише вказує на те, що їм таки слід дати якусь конкретну назву, краще «нейтральну», щоб не плутати їх з підкарпатською, межановицькою чи комарівською культурами.

Відносна й абсолютна позиція ПК в системі старожитностей території України, можна сказати, плаває. Це особливо помітно в узагальнюючих працях, які вимагають хронологічного узгодження багатьох культур. Причина того криється в припасуванні до старожитностей України різних періодизаційних схем, а також недосконалії концепції КШК на території України — ПК і середньодніпровської.

ККА і КШК Середньої та Північної Європи відносять до доби пізнього неоліту (чи енеоліту), розглядаючи епішнуровий горизонт пам'яток та синхронні йому культури як ранній період бронзи. Але українські дослідники в загальній систематиці джерел не дійшли згоди, орієнтуючись частково на центральноєвропейську систему періодизації, а частково — на східноєвропейську, основи якої було закладено ще на початку ХХ ст. В.О. Городцовим (Отрошенко 2001, с. 12—13). Лише цим можна пояснити той факт, що в узагальнюючих працях з археології України синхронні впродовж значного часу явища віднесено до різних періодів. Наприклад, у російськомовному виданні з археології України ямну культуру і ККА віднесено до енеоліту, ПК — до ранньої бронзи, хоча принаймні початок усіх їх датовано однаково — серединою III тис. до н. е. (Археология 1985, пор. с. 290, 351, 391). Через це на карті 8, названій, між іншим, «Основні пам'ятки доби ранньої бронзи», де подано пункти ККА, Верхня Наддністрянщина лишилася пустою, бо пам'ятки ПК, які там мали бути, вміщено на карті 9, де вони постають синхронними катакомбній культурі (Археология 1985, с. 282—283, 362—363). Цю неузгодженість спричинило об'єднання І.К. Свешніковим під однією назвою (КШК) різночасових культур — недиференційованої ПК, городоцько-здовбицької та стжижовської — і, мабуть, бажання компактно їх охарактеризувати.

Але насправді це перечить і середньо-, і східноєвропейській системам синхронізації культур, що добре розумів І.К. Свешніков. Тож надалі він виправив це у праці, присвяченій старожитностям західних територій України. Вчений розмістив ККА і ранні етапи ПК (перші два верхньодністянської групи та перший подільської) у розділі «Енеоліт», натомість пізній період ПК, себто епішнурові пам'ятки, охарактеризував у підрозділі «Ранній період бронзового віку Прикарпаття й Волині» (Археология 1990,

с. 43—77). Іншими словами, І.К. Сवेशніков цілком логічно вписав свою систематику в середньоевропейську схему періодизації.

Рішучіше повівся В.В. Отрощенко. Орієнтуючись на східноєвропейську систему періодизації, вчений переніс культури ямну і кулястих амфор з енеоліту в добу ранньої бронзи і автоматично ПК і весь світ КШК (!) опинилися в добі середньої бронзи (Археологія 2005, с. 155 і далі, рис. 19). Схоже, що цього вельми шанованого дослідника ввела в оману цілком зрозуміла недовіра до надто раннього датування І.І. Артеменком витоків середньодніпровської культури. Та якою б була хронологічна позиція цієї культури, вона (як і будь-яка інша) не може бути взірцем для часового виміру всіх КШК. З іншого боку, В.В. Отрощенко явно насторожувала й надто розтягнена в часі ПК, пізній етап якої був синхронним, принаймні почасті, бабинській культурі. Довга її хронологія порушувала ритм зміни культур, але вгамувати його механічно, шляхом омолодження ПК, не можна, а лише скоротивши її вік «зверху», себто розмежувавши її пам'ятки і наступного епішнурового горизонту. Відтак, за східноєвропейською шкалою періодизації ПК має бути віднесена до доби ранньої бронзи, а епішнурові пам'ятки — до середньої. Адже певну синхронність трьох культур — ямної, кулястих амфор і КШК — засвідчено матеріалами поховань Північно-Західного Причорномор'я (див.: Яровой 1985; Дергачев 1986; Szmyt 1999), а тепер — і абсолютними датами.

Абсолютна хронологія ПК і пам'яток епішнурового горизонту упирається в радіокарбонні дати, а точніше — їхню відсутність. Зауважу, що значною мірою гіпотетичні припущення Я. Махніка щодо наявності у Верхньому Подністер'ї найраніших пам'яток КШК, синхронних загальноєвропейському горизонту, підтвердилися. Важливою подією стало дослідження 1996 р. поселення Сіде в Самбірському р-ні (правий берег горішнього Дністра), де виявлено типологічно дуже ранню кераміку КШК. Що важливо, ранній вік поселення (очевидно, стійбище) ілюструють дві дати, отримані за деревним вугіллям: Gd 10536 4290 ± 90 BP; Gd 10537 4160 ± 80 BP, 2900—2850 BC cal. На думку дослідників, вони, найвірогідніше, відбивають час 2800 BC cal і співпадають з датами найраніших пам'яток КШК у Швейцарії, отриманих дендрометодом (Machnik, Sosnowska, Cyhlyuk 1997, s. 22). Ранню появу шнуровиків у Карпатській смузі підтверджують також дати кількох курганів із території Польщі (Machnik 1998). Слід

сказати, що попри проблему зіставлення дат, отриманих різними методами — радіокарбонним і дендрохронологічним (див.: Włodarczak 2007), час існування поселення Сіде видається близьким до істинного.

Ще одну дату маємо для Сивки курган 1, розкопаного ще наприкінці XIX ст., — Poz-9587 4145±35 BP (див.: Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 224), або близько 2881—2622 BC cal. Як бачимо, вона є доволі розмитою, проте вказує, що спроби шнуровиків проникнути на територію волинського угруповання ККА, можливо, робилися раніше, ніж за фази III ПК, як думав Я. Махнік (Machnik 1979, s. 60).

Із дат з території України можна навести ще одну побічну¹¹. Це ямне поховання Окніца 3/13 (Республіка Молдова, правий берег Дністра), що супроводжувалося амфорою (Манзура, Клочко, Савва 1992, с. 27—28, рис. 12, 1—4). За всіх застережень посудина демонструє подібність до амфор КШК типологічно пізніх зразків. Поховання займало пізню стратиграфічну позицію (впускне в насип 3) і датовано 2750—2550 BC cal. Так само датовано й поховання 3/14 в цьому самому кургані з амфорою ККА, яке буцімто передувало йому (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 127).

Відтак, єдине, що можна сьогодні констатувати, це те, що ПК виникла синхронно з іншими КШК, зокрема на території Малої Польщі й ширше (див. зокр.: Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 222—224). Як довго вона існувала, даних немає, але в часі вона, безперечно, значною мірою співпадала з ККА на Волині й Поділлі (Szmyt 1999, р. 68—71), а також з ямною культурою на інших просторах (останні міркування з приводу датування ямної культури див.: Rassamakin, Nikolova 2008).

Що ж до часу пам'яток епішнурового горизонту Подністер'я і Поділля, то для них немає жодної дати. Відтак, тут лише можна висловлювати певні припущення, зважаючи на типологічні особливості матеріалу, що й робиться Я. Махніком. Але справа та ненадійна, оскільки сучасна наука не довіряє повністю типологічним побудовам з огляду на можливе випередження чи припізнення появи певних зразків виробів на якихось територіях. Принаймні такі побудови мають бути підтверджені хоча б щонайменшим пакетом дат.

¹¹ Дата кургану 7 Болехівці 2640 ± 105 р. до н. е. (Сवेशніков 1978) явно є застарілою та, головне, нічого й не дає, оскільки в ньому не виявлено жодних виразних матеріалів.

- Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо.* — К., 1990.
- Археология Украинской ССР.* — К., 1985.
- Археологія України. Курс лекцій.* — К., 2005.
- Бандрівський М.* Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700—2900 рр. до народження Христа) // МДАПВ. — 2005. — **9**. — С. 135—173.
- Бандрівський М., Крушельницька Л.* Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 212—227.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 26—36.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 3—12.
- Бунятян К.П.* Городоцько-здвобицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008а. — № 3. — С. 10—20.
- Гошко Т.* Результати дослідження інвентарю із поховання біля с. Хрінники // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 77—80.
- Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
- Дергачев В.А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986.
- Иванова С., Петренко В., Ветчинникова Н.* Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.
- Ивановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В.* Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — **I**. — С. 173—189.
- Манзура И.В., Клочко Е.О., Савва Е.Н.* Каменные курганы. — Кишинев, 1992.
- Отроценко В.В.* Проблемы периодизации культур средней та поздней бронзы півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Рындина Н.В.* Металлы в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волини // СА. — 1980. — № 3. — С. 24—42.
- Самолук В.О.* Нові поховальні пам'ятки городоцько-здвобицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Свешніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Свешніков І.К.* Раскопки курганного могильника у с. Болевовцы под Дрогобичем // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 45—47.
- Свешніков І.К.* Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської області // МДАПВ. — Львів, 1995. — **6**. — С. 85—93.
- Яровой Е.В.* Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР (классификация погребального обряда). — Кишинев, 1985.
- Bagińska J., Machnik J.* Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Wereszczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej // Archeologia Polski srodkowo-wschodniej. — 2001. — **T. VI**. — S. 38—57.
- Batora J.* Kupferne Schaflochhäute in Mittel-, Ost- und Sudost-europa (Zu Kulturkontakten und Datierung — Eneolithikum/ Frühbronzezeit) // SA. — 2003. — **I—I**. — S. 1—36.
- Bunyatyan K.P., Samolyuk V.* Manifestations of Middle Dniepr Culture in the Volyn Territory and the Issue of Ancient Routes // BPS. — 2009. — **14**. — P. 251—267.
- Häusler A.* Rec.: I.K. Svešnikov. Istorija naseleńnja Peredkarpattja, Podillja i Volini v kinci III — na počatku II tisjačolittja do nasoj eri. Verlag Naukova dumka, Kiiv 1974. 207 Seiten, 53 Abbildungen // Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. — 1977. — **Band 61**. — S. 179—187.
- Kadrow S., Machnik J.* Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisja archeologicznej, **29**).
- Krzak Z.* Rec.: I.K. Svešnikov. Istorija naseleńnja Peredkarpattja, Podillja i Volini v kinci III — na počatku II tisjačolittja do nasoj eri. — K.: Naukova dumka, 1974 // AP. — 1976. — **T. XXI**. — **Z. 2**. — S. 409—413.
- Libera J.* Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od srodkowego neolitu do wczesnej epoki zelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J.* Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Malopolsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
- Machnik J.* Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru // ACC. — 1979. — **XIX**. — S. 50—71.
- Machnik J.* Bemerkungen über die Kulturentwicklung am Ende des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit im Flussgebiet des oberen Dnestr // Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten — Internationales Symposium 1977. Budapest—Velem. — Budapest, 1981. — S. 99—107, 281—286.
- Machnik J.* Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // Pamiętnik muzeum miedzi. — Legnica, 1982. — S. 79—100.

- Machnik J.* Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie karpackiej // *Dzieje Podkarpacia*. — Krosno, 1998. — Т. II. — S. 99—120.
- Machnik J.* Stosunki kulturowe pogranicza Europy Środkowej i Wschodniej w pradziejach // *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*. — Lublin, 2004. — S. 31—41.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W.* Nowa, synkretyczna grupa kultury ceramiki sznurowej w Polsce środkowo-wschodniej // *Problemy epoki kamienia na obszarze Starożytności*. — Kraków, 2001. — S. 389—400.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W.* Neolityczne kurhany na Grzędzi Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Machnik J., Pilch A.* Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakaciu koło Lubaczowa, w woj. przemyskim // *SA*. — 1997. — XLIX. — S. 143—170.
- Machnik J., Tkaczuk T.K.* Interesting and Important Artefacts from the Beginning of the Bronze Age in the Vicinity of Halicz (upper basin of the Dniestr River) // *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa*. — Budapest, 2003. — S. 483—496.
- Ossowski G.* Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 // *ZWAK*. — 1892. — XVI. — S. 63—96.
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V.* Carpatian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // *Import and Imitation in Archeology*. — ZAKS. — 2008. — 11. — P. 51—88.
- Schreiber-Kalicz R.* Komplex der Nagyrév-Kultur // *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. — Beograd, 1984. — S. 133—189.
- Szmyt M.* Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań. — 1999 (BPS, 8).
- Točík A.* Die Nitra-Gruppe // *AR*. — 1963. — XV. — 6. — S. 716—774.
- Włodarczak P.* Chronologia absolutna krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych // *SPA*. — 1998. — 50. — S. 31—54.
- Włodarczak P.* Problem chronologii radiowęglowej kultury ceramiki sznurowej w świetle dendrochronologicznych datowań późnoneolitycznych osad palafitowych ze Szwajcarii // *AP*. — 2007. — LII. — Z. 1—2. — S. 35—80.

Надійшла 19.01.2010

К.П. Бунятян

ПОДКАРПАТСКАЯ КУЛЬТУРА ШНУРОВОЙ КЕРАМИКИ

В настоящее время имеются две концепции подкарпатской культуры (ПК). Украинские исследователи ориентируются на построения И.К. Свешникова, зарубежные — Я. Махника. Исходя из существенных расхождений между ними, рассмотрено, какая концепция более соответствует развитию событий в северо-западном регионе Украины.

Внешне концепция И.К. Свешникова (1974), выраженная коцентрировано в периодизации ПК, выглядит убедительно: для каждого ее этапа очерчено территорию, показано своеобразие вещевого комплекса, найдены аргументы для приблизительной датировки и т. д. Но в ней есть слабые звенья. Первое — это выделение начального этапа ПК. К нему исследователь отнес памятники с довольно оригинальным керамическим комплексом, которые сконцентрированы в Верхнем Поднестровье (так называемая группа Кавско-Колпец) и якобы предшествовали общеевропейскому горизонту КШК. Такая ранняя (до-КШК) позиция этих памятников не была подкреплена ни стратиграфическими наблюдениями, ни другими хоть в какой-то мере весомыми аргументами. Тем не менее, получилось, что этот регион выступал не только местом формирования ПК, но и одним из очагов возникновения КШК, поскольку именно с трансформацией этого начального комплекса исследователь связывал появление признаков второго этапа, в частности амфор, кубков и каменных топоров А-типов и иных, то есть собственно черт КШК.

С другой стороны, погребения заключительного этапа ПК существенно отличались от предыдущего, особенно за сопровождающим инвентарем (цилиндрические кубки, черпаки, металлические изделия и др.).

Таким образом, при спорности первого этапа и своеобразии третьего ПК как обладающая чертами КШК фактически сводилась к среднему периоду, памятники которого локализованы, главным образом, в Верхнем Поднестровье и едва заходят на северо-западное Подолье.

Эти недостатки концепции И.К. Свешникова поправил польский археолог Я. Махник (1979), развивая ранее разработанные идеи. Ученый разделил памятники Верхнего Поднестровья на два горизонта — шнуровой и постшнуровой, таким образом отсекая от ПК памятники, отнесенные И.К. Свешниковым к позднему ее этапу. В развитии шнурового горизонта (то есть, собственно ПК) исследователь наметил три фазы, ориентируясь на общие закономерности эволюции КШК, подкрепленные здесь незначительным числом стратиграфических наблюдений. Группу Кавско-Колпец, которую И.К. Свешников рассматривал как исходную в формировании ПК, Я. Махник разместил на пограничье шнурового и постшнурового горизонтов. Верхним Поднестровьем этот исследователь собственно и ограничил КШК, отметив ее незначительное проникновение на Подолье в третьей фазе.

Таким образом, ПК приобрела другое обличье, а вместе с тем четче проявились особенности регионов, на которые И.К. Свешников расширил это понятие. Пока в Верхнем Поднестровье развивалась ПК, на Подолье

бытовала культура шаровидных амфор, потом их сменила постшнуровая культура.

Что важно, характеризуя постшнуровой горизонт, Я. Махник обратил внимание на пестроту памятников, в которых сочетались черты предыдущей культуры (курганный обряд погребений, амфоры, возможное продолжение группы Кавско-Колпец) и новые образцы керамики (культуры Хлопице-Веселе и с чертами карпато-дунайских культур ранней бронзы), а также металлические вещи кавказского и карпато-дунайского происхождения. Иными словами, он показал смешанный синкретический характер этой культуры, особенно Подольского региона, где как бы пересекались старые традиции и новые, которые шли с запада (культура Хлопице-Веселе) и с юга (Карпато-Балканский регион).

Тем не менее, это не помешало Я. Махнику в дальнейшем — при выработке последней концепции межяновичской культуры — включить оба региона (а также Западную Волынь — городокско-здолбицкую культуру) в эту культуру (Kadrow, Machnik 1997), перечеркнув тем самым собственные наблюдения. Этому, во-первых, противоречит погребальный обряд: в межяновичской культуре — грунтовые могильники, в Верхнем Поднестровье — курганные, на Подолье — курганные и в каменных гробницах либо соединяющие эти черты. Во-вторых, при наличии черпаков протомежяновичской фазы (2 экз.) и ранней (их больше, но они концентрируются в верховьях Днестра и Западного Буга) погребения этих регионов сопровождалась в основном цилиндрическими кубками с ручкой или выступом, не характерными для межяновичской культуры, а также синкретическими образцами керамики или такими, которые тяготеют к Балкано-Карпатскому региону.

К идее Я. Махника о влиянии карпато-балканских культур на Подольский регион обратились Н. Бандрицкий и Л. Крушельницкая (2005), предложив выделить здесь предкомаровскую группу памятников. Однако введение этого термина только вводит в заблуждение. Тезис авторов, что на смену культуре шаровидных амфор из-за Карпат на Подолье стали проникать носители другой культуры, проработан поверхностно, а предкомаровский горизонт, датированный 2750/2700—2000 гг. до Р. Х., синхронизирован с КШК (в частности, с краковско-сандомирской культурой) и в значительной степени с культурой шаровидных амфор, отличаясь от них только несколько большей продолжительностью.

Расширенное понимание И.К. Свешниковым ПК (включение в нее постшнуровых памятников) отразилось на создании обобщающих работ по археологии Украины и непрочной ее позиции в системе других культур. К этому добавилась ориентация украинских исследователей на разные периодизационные схемы — центрально- или восточноевропейскую. Но в любой системе относительная синхронность трех культур — ямной, шаровидных амфор и КШК — будет сохраняться, поскольку она засвидетельствована погребениями ямной культуры Северно-Западного Причерноморья, а также подтверждена радиоуглеродными датами. Материал и дата поселения Сиде (Верхнее Поднестровье) свидетельствуют, что ПК сформировалась параллельно с КШК на территории Малопольши и шире. Однако через отсутствие пакета дат вопрос о ее продолжительности, как и хронологии постшнуровых памятников Украины, остается открытым.

К.Р. Вунятуян

CORDED WARE PIDCARPATSKA CULTURE

Today two conceptions of Pidcarpatska culture exist. Ukrainian scholars are oriented on the research made by J.K. Sveshnikov, while foreign ones — on the research made by G. Machnik. Based on significant differences between them, it is analysed which conception is more relevant to the events in the north-western region of Ukraine.

Conception of I.K. Sveshnikov (1974), concentratively conveyed in the division into periods of Pidcarpatska culture, superficially looks convincing: each of its stage is determined territorially, peculiarities of materials are shown, arguments for approximate dating are found, etc. However, it has weak links. First of them is the determination of the initial stage of Pidcarpatska culture. The researcher referred to it sites with quite original ceramic complexes which concentrate in the Dnister River upper region (so-called Kavsko-Kolpets group) and supposedly precede the common European horizon of Corded Ware culture. Such an early (pre-Corded Ware) position of these monuments was not supported neither with stratigraphic observations, nor with other arguments weighty at least to some extent. Nevertheless, this region derived to be not only a place of generation of Pidcarpatska culture, but also one of the centres of origin of Corded Ware culture, since the scholar related the advent of features of the second stage, particularly amphorae, bowls and A-type and other stone axes, in other words the very features of Corded Ware culture, with the transformation of this initial complex.

On the other hand, burials of the final stage of Pidcarpatska culture significantly differed from the previous ones, especially with the supplementing inventory (cylindrical bowls, dippers, metalware, etc.).

Consequently, with the disputable first stage and original third stage Pidcarpatska culture as the one having features of Corded Ware culture in fact came to the middle period, sites of which were localized mainly in the Dnister River upper region and hardly enter into the North-Western Podillya region.

These defects of I.K. Sveshnikov's conception were adjusted by Polish archaeologists J. Machnik (1979) who developed the ideas worked out earlier. The scholar divided the monuments of the Dnister River upper region into two horizons: Corded and post-Corded, having severed in that way from Pidcarpatska culture the sites referred by I.K. Sveshnikov to its late stage. In the development of Corded horizon (that is the very Pidcarpatska culture) the researcher outlined three phases coming from general patterns of evolution of Corded Ware culture, confirmed here by insignificant amount of stratigraphic observances. Kavsko-Kolpets group which was considered by I.K. Sveshnikov as an initial in generation of Pidcarpatska culture J. Machnik placed on the border between Corded and post-Corded horizons. This researcher confined Corded Ware culture within the Dnister River upper region, having noted its insignificant penetration into Podillya region at the third phase.

In that way Pidkarpatska culture obtained other appearance, and at the same time peculiarities the regions, on which I.K. Sveshnikov extended this term, revealed themselves clearer. At the time when in the Dnister River upper region Pidkarpatska culture was developing, in Podillya region Globular Amphora culture prevailed, both were changed by «post-Corded cultures».

It is important that characterizing post-Corded horizon J. Machnik paid attention to the mixed character of monuments where features of previous culture (burials in barrows, amphorae, possible sequel of Kavsko-Kolpets group) and new ceramic examples (of culture Khlopitse-Vesele and with the traits of the Carpathian and Danube River region cultures of the Early Bronze Age), as well as metalware of Caucasus and the Carpathian and Danube region origin. In other words, he showed a mixed syncretic character of this culture, especially of Podillya region where old and new traditions coming from the West (Khlopitse-Vesele culture) and East (the Carpathian and Danube River region) as if intersected.

Nevertheless, it did not prevent J. Machnik further, when he was developing recent conception of Mezhanovitska culture, from including both regions (as well as the Western Volyn region, Horodoksko-Zdovbytska culture) into this culture (Kadrow, Machnik 1997), which cancelled his own observations. It conflicts, first of all, with burial custom: burial grounds in Mezhanovitska culture, barrows in the Dnister River upper region, and barrows and stone tombs, or burials with both features in Podillya region. Secondly, with deepers of the proto-Mezhanovitska (2 items) and the Early phases (more items, but concentrated in the Dnister and Western Buh Rivers regions) the burials of these regions were supplemented mainly with cylindrical bowls with handles or juts not typical for Mezhanovitska culture, as well as with syncretic examples of ceramics or those close to the ones from Balcan and Carpathian region.

N. Bandrivskiy and L. Krushelnytska (2005) took up the J. Machnik's idea about influence of Carpathian and Balcan cultures upon Podillya region, and proposed to single out pre-Komarivska group of monuments here. However, introducing of this term deceives only. The authors' thesis that Globular Amphora culture was changed by the people of another culture coming from behind the Carpathians to Podillya region is developed superficially, and the pre-Komarivskiy horizon dated from 2750/2700 to 2000 BC is synchronized with Corded Ware culture, particularly with Kraków-Sandomierz culture, substantially with Globular Amphora culture, differing from them only with longer continuance.

I.K. Sveshnikov's widened understanding of Pidkarpatska culture which included post-Corded monuments there reflected in writing of generalizing works on archaeology of Ukraine where position of this culture is not firm in a system of other cultures. This situation is supplemented by the orientation of Ukrainian archaeologists towards different systems of division into periods: Central European and Eastern European. However, in any system relative synchronism of the three cultures (Yamna, Globular Amphora and Corded Ware ones) will remain because it is testified by the burials of Yamna culture of north-west coast of the Black Sea, and is supported by radiocarbon dating. Material and date of Side settlement in the Dnister River upper region shows that Pidkarpatska culture was forming simultaneously with Corded Ware culture on the territory of Lesser Poland and around. However, a problem of its duration, as well as of chronology of post-Corded sites of Ukrain, remains unsolved because of lack of a packet of dates.

О.П. Моця

ШЛЯХИ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ТЕМПИ РУХУ НА «ПУТЕХЪ»

Зроблено спробу встановити можливі «ритми пульсації» — переміщення сухопутними і водними шляхами часів Київської Русі. Такі темпи залежали від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин.

Ключові слова: Київська Русь, шляхи сполучення, темпи пересування

Про торгівлю в епоху середньовіччя вже написано достатньо наукових праць. Зокрема відомо, що в давньоруські міські центри прибували купці майже зі всього євразійського світу (рис. 1).

«Про Київську державу, про її багатство знали скрізь: від далеких морських країн Півночі, де склалися поетичні саги про руські міста й створювалися спеціальні товариства купців для

торгу з Києвом, і до казкового Сходу, де у державних архівах багдадських халіфів скрупульозно зберігалися нотатки мандрівників, які побували на Русі.

Руські купці плавали Балтійським морем, доходили до Центральної Європи, бували в Палестині, пробиралися у Біармію, прекрасно знали береги Каспійського та Чорного («Руського») морів, доходили до Багдаду і мали свої постійні двори в низці великих світових торговельних центрів (у Цареградї, Ітилї, на острові Готланд).

© О.П. МОЦЯ, 2010